

Titel:

Het ondenkbare werd uitgevoerd

De katholieke kerk en de deportatie van de Joden in Nederland

Lezing 25 augustus 2022 Bilthoven, bij gelegenheid van het leggen van een Stolperstein voor zuster Judith Mendes da Costa.

Theo Salemink

Het 'ondenkbare' werd uitgevoerd. Het naziregime onder leiding van Adolf Hitler vermoordde in de Tweede Wereldoorlog zes miljoen mensen, omdat zij volgens de ambtelijke regels van de nationaalsocialisten Jood waren. Aan de basis van deze genocide lag een ideologie die mensen indeelt in hogere en lagere rassen, en die joden als een zogenaamd 'parasitair ras' extra apart zette. Joden werden als een minderwaardig volk aangeduid en als een gevaar voor de nazistaat. En die nazistaat ontwierp na de machtsovername in 1933 een wetgeving die de joden stap voor stap buiten de staat en samenleving plaatste, ambtenaren ontwierpen een registratiesysteem waardoor iedere joodse inwoner, een voor een, zichtbaar werd, en justitie en politie en SS begonnen een systematische vervolging, die via de Kristalnacht (november 1938) overging in een project van 'Endlösung', waartoe op de Wannsee-konferentie in 1942 besloten werd. Uit heel Europa reden de treinen naar Auschwitz en Sobibor en andere kampen, duizenden machinisten en bewakers werden ingeschakeld, ook in Nederland. Zes miljoen joodse burgers werden op industriële wijze vernietigd, alsof ze 'grondstoffen' waren van een ondenkbaar productieproces van haat en dood. Deze vernietiging, de Shoah genoemd, en eerder aangeduid als Holocaust, is een gebeurtenis die zich op deze wijze nooit eerder in de geschiedenis had voorgedaan. Massamoorden zijn van alle tijden, maar een industriële vernietiging van een heel volk, enkel op grond van hun zogenaamd 'ras', was tot dan 'ondenkbaar' geweest. De filosofe Hannah Arendt zegt: Een moderne staat besloot dat het joodse volk niet meer tot de mensheid behoorde en voegde de daad bij het woord.

En dit waanzinnige project van jodenvervolging en -vernietiging kwam door de bezetting in mei 1940 de Nederlandse grens over. In de eerste fase begonnen de Duitse bezetters samen met Nederlandse bestuurders

een systematische 'uitsluiting' van de Joodse Nederlanders. Sluipend, maar effectief. Deportatie kwam later. Vernietiging nog later. Joden moesten eerst buiten de Nederlandse maatschappij en economie gemanooeuvreerd worden. De kranten van toen berichten daarover. De mensen waren op de hoogte van het beleid van de bezetters, al waren ze niet allemaal op de hoogte van de latere vernietiging in de kampen en de impact op het leven van de joden zelf. Een lange rij kleine stappen vanaf 1940 wordt zichtbaar. Joden in openbare functies worden ontslagen. Medewerkers van universiteiten, departementen en gesubsidieerde instellingen moeten een ariërverklaring tekenen. Joodse ondernemers moeten zich laten registeren. Daarna moesten alle joden zich laten registeren, later een gele jodenster dragen. Er komen bordjes 'Voor Joden verboden'. Joden moeten verlof vragen om te verhuizen. Joden mogen geen radio's meer hebben. Joden mogen geen veemarkten meer bezoeken, Joden moesten hun landbouwgrond verkopen, een ramp voor de joodse veehandelaren en slagers in de provincie. Joodse kinderen mogen niet meer naar de openbare scholen. Stap voor stap worden de Joodse Nederlanders gescheiden van de rest van de Nederlanders en via een perfecte registratie lokaliseerbaar voor deportatie.

In de herfst van 1941 gaat de jodenvervolgning naar een nieuwe fase. Er vinden razzia's plaats in heel Nederland. De Ordnungspolizei ging naar huizen van willekeurige joodse mannen om ze op te pakken. Die willekeur was heel bewust, de Duitsers wilden joden en communisten angst aanjagen en ervoor zorgen dat ze zich vogelvrij zouden voelen. Aanleiding was de onverwachte Februaristaking in 1941 in Amsterdam, waar geprotesteerd werd tegen het wegvoeren van Amsterdamse joden. Op dinsdag 7 en woensdag 8 oktober van dat jaar sloeg de Ordnungspolizei toe in Aalten, Arnhem, Apeldoorn, Borculo, Doetinchem, Lochem, Ruurlo, Terborg, Winterswijk en Zutphen. Waarom juist in Gelderland is niet duidelijk.

In 1942 gaat de vervolgning weer een nieuwe fase in. Begin 1942 worden werkkampen voor Joden opgericht in het Oosten en Noorden van Nederland. Joden mogen geen vervoersmiddelen meer bezitten. Joden mogen niet meer trouwen met niet-joden. En op 21 mei 1942 wordt

bevolen dat de joden al hun goud, zilver, antiek, kunstvoorwerpen, waardevolle bezittingen en cultuurgoederen moeten inleveren bij de 'roofbank' Lippmann-Rosenthal. En in de zomer van 1942 begint de systematische deportatie van de Nederlandse joden via Westerbork of Vught naar Auschwitz en andere kampen.

De katholieke kerk

En de rol van de katholieke kerk? Ik neem u mee terug naar het begin van de oorlog, ruim 80 jaar geleden. De katholieken in Nederland hadden eind jaren dertig een andere positie dan nu. De kerk omvatte eenderde van de bevolking, was pas sinds 1853 gelijkberechtigd en kende een lange geschiedenis van eerst achterstelling en later emancipatie. Van 'schuilkerk' naar het Rijke Roomse Leven, zoals dat toen gezegd werd. Godsdienst was toen geen privé-zaak. Er bestond een brede katholieke infrastructuur binnen de 'civil society', die reikte van partij tot vakbond, van boeren- en tuindersbond tot vrouwenbeweging, van katholieke cultuur tot katholieke sportverenigingen. De welbekende zuil. Er is wel eens gezegd: een staat in een staat. Voor de Duitse bezetters was het bestaan van deze onafhankelijke katholieke infrastructuur onaanvaardbaar, net zo goed als communistische, socialistische, gereformeerde en liberale organisaties onaanvaardbaar waren. Het was de bezetter er alles aangelegen om dit katholiek weefsel binnen de Nederlandse democratische samenleving van toen te vernietigen, dan wel over te nemen. Hier verscheen een eerste confrontatie. Hoe hebben de katholieke leiders gereageerd op deze politieke 'Gleichschaltung', op de poging katholieke organisaties te nazificeren en onder invloed van de NSB te brengen? En ook: welke represailles namen de Duitsers. Laten we in het kort deze confrontatie bekijken.

Al in de zomer van 1940, kort na de bezetting, hadden de Duitsers, bij wijze van provocatie en intimidatie, een aantal kritische katholieke intellectuelen gearresteerd en deporteerden hen naar concentratiekampen. Bijvoorbeeld de filosoof Amandus van der Weij, pater Carmeliet, van wie nog les gehad heb. Hij werd naar Buchenwald gedeporteerd, maar overleefde de oorlog. Protesten van het episcopaat

hadden geen effect. De bezetters wilden een signaal afgeven: zij pakten het katholieke middenkader aan, om de bisschoppen én de basis te intimideren.

Hoe zat het met de katholieke politici? Katholieke beroepspolitici reageerden in eerste instantie verward op de bezetting. Corporatieve ideeën over een meer organische politiek deden de ronde. Een tijdlang functioneerde een *Nederlandse Unie*, met katholieke participatie. Vertrouwen in de oude democratie brokkelde af. De historicus Bornewasser spreekt over een politiek van 'praktische accommodatie', en noemt dat achteraf een 'naïeve vergissing'.¹ Aan dit alles kwam een einde toen op 5 juli 1941 rijkscommissaris Seys-Inquart de politieke partijen in Nederland, inclusief de RKSP, maar niet de NSB van Anton Mussert en Nationaal Front van Arnold Meijer, ophief. Vraag was nu of Nederlandse katholieken lid mochten worden van de NSB en van de daarmee verwante organisaties? Het episcopaat had immers in 1934 en 1936 het actieve lidmaatschap verboden. Vraag was of het Nederlands episcopaat onder leiding van aartsbisschop Jan de Jong nu in 1941 het oude verbod ook zou opheffen. Dat deden ze niet. Al op 13 januari 1941 verbood het episcopaat, na een brede consultatie van theologen en sociologen, opnieuw het lidmaatschap van de NSB, met haar mantelorganisaties. Nu werd ook het 'eenvoudige' lidmaatschap verboden, op straffe van het weigeren van de sacramenten en een begrafenis in gewijde aarde. Hier wordt een schrijnende verdeeldheid in de katholieke kerk als wereldkerk zichtbaar. De Nederlandse katholieken mochten geen lid zijn van nationaalsocialistische organisaties, de katholieke Duitse soldaten, die Nederland bezet hielden, mochten dat wel. Zij vielen onder het Duitse episcopaat en het Duitse episcopaat had al in 1933 het verbod opgeheven.

Het conflict werd scherper, toen de Bezetter ook de katholieke sociale organisaties wilden over te nemen. Met name de strijd om de katholieke

---

¹ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. Band I: Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen 1995, 117-118. Bornewasser gebruikt hier zonder dat expliciet te vermelden een term die van de historicus Hans Blom stamt en duidt op een voor de 'grijze meerderheid' gangbare vorm van aanpassing aan de nieuwe realiteit van Bezetting.

arbeidersbeweging was hierbij cruciaal. Accepteerden de katholieke bisschoppen dat hun katholieke arbeidersbeweging genazificeerd zou worden of bevalen ze een vrijwillige opgave van hun in vele jaren opgebouwde sociale organisatie, met alle represaille van dien. De bisschoppen besloten tot het laatste op 25 juli 1941. Na het bisschoppelijk protest verlieten de katholieke arbeiders massaal hun organisatie.²

Maar het bleef niet beperkt tot de katholieke arbeidersbeweging. Ook andere organisaties werden getroffen, zoals de katholieke boerenbonden, het katholiek onderwijzersverbond, katholieke politiebonden, katholieke sportbonden etc. De aanval van de nazi's betrof ook de katholieke culturele organisaties: de radio-omroep KRO, de katholieke dagbladpers, katholieke tijdschriften, katholieke journalistenvereniging, waarvan pater Titus Brandsma adviseur was. Hij werd gearresteerd en zal de dood vinden in Dachau. In de ogen van de Duitsers was hij een politieke tegenstander. Vandaar de rode driehoek op zijn jas en geen violet insigne zoals de Jehova-getuigen. Op tactische gronden bleef een Duitse aanval op het bijzonder onderwijs overigens uit. Dat zou in Nederland teveel onrust veroorzaakt hebben.

Het besluit van de bisschoppen om op principiële gronden hun eigen sociale organisaties op te heffen had verregaande consequenties voor het leven en het inkomen van de betaalde kaderleden. In één klap werd hun broodwinning bedreigd. De bisschoppen voelden zich verantwoordelijk voor deze gevolgen en organiseerden financiële hulp voor de getroffen functionarissen. Om de Duitsers te misleiden richtten zij een fonds op onder een nietszeggende naam: *Het Fonds voor de Bijzondere Noden van het Episcopaat*. Elke zondag werd in de parochiekerken naast de gewone collecte een aparte collecte voor dit Fonds gehouden. De parochianen wisten waarvoor deze collecte met een vage naam bedoeld was en gaven onverwacht veel geld. Een schatting van de opbrengsten van deze bijzondere collecte tussen september 1941 en november 1944 komt uit op het bedrag van vijftien miljoen gulden, een respectabel bedrag voor die tijd. Uit dit fonds en uit particuliere giften werd eenieder die op grond van zijn katholieke overtuiging schade leed, geholpen. Ook niet-katholieke slachtoffers en joodse slachtoffers

---

² Werkman, 'Vi coactus: het CNV in het eerste jaar van de Duitse bezetting', 97.

werden geholpen, bijvoorbeeld de onderduikers. Het was een min of meer onzichtbaar netwerk van hulp, dat gebaseerd was op de oude, vertrouwde kerkelijke structuur van actieve parochianen, pastoors, kapelaans, caritas en kloosters ter plaatse.³

Hoe reageerde de katholieke kerk op de vervolging van de Joden in Nederland? Aartsbisschop De Jong verbood in maart 1942 de katholieke instellingen om bordjes met 'Voor Joden verboden' op te hangen. De bisschop stelde zich hierbij op een principiële standpunt: 'Wij Katholieken, en zeer zeker onze katholieke instellingen, mogen niet meedoen aan principiële anti-semitisme. En daarom hebben de Hoogw. Bisschoppen het besluit genomen: Geen bordjes op of in onze katholieke gebouwen'.⁴

In juli 1942 begon de systematische deportatie. Duizenden Joden werden in deze weken afgevoerd naar Westerbork. In juli 1942 bedroeg hun aantal 5.899.⁵ Op 10 juli kwam een Interkerkelijk Overleg van alle christelijke kerken in Utrecht bijeen. Daar werd besloten een telegram naar de bezetter te sturen, met een scherp protest tegen het wegvoeren van de Joden, niet enkel de katholieke. De deportatie van het Joodse volksdeel, zo schreven de kerken, strijdt met recht en barmhartigheid en druist in tegen het 'zedelijk besef van het Nederlandsche volk'. De aangesloten kerken wilden het telegram, aangevuld met een theologische overweging, op zondag 26 juli laten voorlezen 'in alle kerken en kapellen'. De Duitse autoriteiten hoorden van dit plan en oefenden zware druk op de kerken uit om van dit voornemen af te zien. De hervormde kerk gaf toe, de andere niet, ook de katholieke kerk niet. De Herderlijke Brief met telegram werd op 26 juli voorgelezen in alle katholieke kerken en kapellen. De aartsbisschop was zich overigens bewust van de tragische kant van zijn besluit.⁶

---

³ S., Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*, Utrecht 1945, met name 142-147.

⁴ Archief Aartsbisdom Utrecht, inv. nr. 112. Met dank aan historicus H. de Valk, die op deze bron wees.

⁵ Griffioen en Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944', 33.

⁶ Herderlijke brief van de Nederlandse bisschoppen d.d. 20 juli 1942, in: Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*, 249-250.

De represailles kwamen snel.⁷ Op zondag 2 augustus werden in heel het land katholieke joden van hun bed gelicht, in totaal 245 mensen. De meesten werden via kamp Amersfoort naar Westerbork gebracht. In het Archief van het RK Aartsbisdom Utrecht heb ik in een lijst gevonden van katholieke joden in Nederland op dat moment. De lijst stamt van het ministerie van Binnenlandse Zaken, aldus een handgeschreven notitie boven de lijst. In die lijst staat ook de naam van zuster Judith Mendes da Costa, woonachtig in de Gezichtslaan 162 in Bilthoven. Over haar zal een apart verhaal verteld worden door mijn collega Paul Hamans. Maar ook namen als Edith Stein, en de familie Löb.

Een half jaar later, op 17 februari 1943, nam het episcopaat, samen met de andere kerken, opnieuw stelling tegen het 'ten dode vervolgen van Joodse medeburgers'.⁸ De intussen met ziekte kampende aartsbisschop verklaarde dat het voor de katholieke autoriteiten, ambtenaren en bestuurders *in geweten* verboden was medewerking te verlenen aan de deportatie van joden.⁹ In Utrecht hebben zes katholieke politiemensen de daad bij het woord gevoegd. Zij moesten onmiddellijk onderduiken.¹⁰ Of veel katholieken gehoor hebben gegeven aan de oproep van de aartsbisschop valt overigens te betwijfelen. Aartsbisschop de Jong had later zijn twijfels over deze 'gewetensoproep': je kunt mensen niet verplichten helden te zijn, zei hij.

Om hun joodse identiteit werden ze vernietigd

---

⁷ Van der Leeuw, *Die Deportation der römisch-katholischen Juden aus den Niederlanden im Monat August 1942*.

⁸ Peter Romijn stelt dat de kerken moeite hadden hun stem tegen de jodenvervolging te laten horen en dat zij 'enkel' in februari 1943 tot een publiek protest kwamen. Dat is niet juist, gezien de publieke protesten uit de zomer 1942: Romijn, 'The experience of the Jews in the Netherlands', 268.

⁹ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie*, 267. Zie ook: Van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht*, 82.

¹⁰ Van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd*, 61; Van Dam, *Mijn leven als jongen, soldaat, huisvader, politiemans, onderduiker en gepensioneerde*. Het betreft de vader van de journalist Marcel van Dam. Zie ook: Smeets, *Tussen plicht en geweten*, Cammaert, *Het verborgen front*, 468.

Zijn deze katholieke Joden die uit represaille door de bezetters gedeporteerd werden 'martelaren van het geloof'? Het is maar vanuit welk perspectief je het bekijkt. Ik heb voor vanmiddag de toespraak opgezocht die ik op 23 mei 2009 hield in de abdij Koningshoeven, bij de presentatie van het boek 'Het gescheurde kleed' over de joods-katholieke familie Löb-Van Gelder. Zes van de acht kinderen waren trappist, slechts een van hen overleefde de oorlog. Laat ik mijn visie van toen hier opnieuw weergeven.

Ik wil niet twijfelen aan de persoonlijke beleving noch aan de religieuze moed van de weggevoerde katholieke joden, ook niet van de religieuzen als Judith Mendes da Costa en de broers en zussen Löb, zie ik toen. Integendeel. Maar ik zou willen herhalen wat ik op die dag in Koningshoeven zei: de katholieke joden werden vermoord niet omdat ze katholiek waren, maar omdat ze joods waren. In de ogen van de Duitse bezetters ging het niet om een kerkstrijd, niet om een strijd tegen de positie en de leer van de katholieke kerk in Nederland. Het ging niet om het geloof. Het ging om een politieke strategie de deportatie van de Nederlandse joodse bevolkingsgroep zin haar geheel zo snel en effectief mogelijk te doen plaats vinden. De katholieke joden kwamen pas als apart doelgroep in zicht toen bleek dat de katholieke kerk bij monde van aartsbisschop Jan de Jong een publiek protest uitte tegen de deportatie van alle Nederlandse joden, en niet enkel van katholieke joden. De bezetter was er alles aangelegen om dit maatschappelijk verzet, let wel: een maatschappelijk verzet van een zo belangrijk katholieke zuil en kerk zo snel mogelijk de kop in te drukken. Toen de aartsbisschop, grotendeels op eigen gezag, niet inging op het aanbod van de Duitsers de katholieke joden te sparen als men afzag van een publiek protest, greep de bezetter naar het beproefde middel van gewelddadige intimidatie. De bezetters maakten duidelijk dat hun katholiek geloof hen niet beschermde tegen de deportatie en dat ze als joden behandeld zouden worden, niet als katholieken.

Dat het om een politieke strategie ging wordt ook duidelijk als we de cijfers nader bekijken. Op dat moment woonden er rond 1000 katholieke joden in Nederland. Op de Dag des Heren, zondagmorgen dus, werden 245 katholieke joden opgepakt, zei ik al. De Duitsers pakten dus niet alle

katholieke joden op, maar 'slechts' 25%. Daarvan werd meer dan de helft weer vrijgelaten; uiteindelijk werden 114 katholieke joden weggevoerd naar aanleiding van 2 augustus.¹¹ Waarom deporteerden de Duitsers niet alle katholieke joden? De bezetter besloot om gemengd gehuwde katholieke joden, ouderen en zieken niet op te pakken of weer vrij te laten. Poorthuis en ik schrijven in ons boek *Een donkere spiegel*: "Het motief van de bezetters voor die uitzonderingen was van tactische aard. Arrestatie van katholieke gemengd gehuwden, ouderen en zieken zou mogelijk onrust en verzet onder de rest van de Nederlandse bevolking veroorzaakt hebben en de deportatie van de joden als totaalproject in gevaar gebracht hebben"(p. 502).

Slot

Door het lot van de katholieke joden die op 2 augustus weggevoerd werden exclusief te duiden als een 'bloedgetuigenis' voor kerk en Christus wordt de verbondenheid van de katholieke joden van toen met het lot van heel de joodse gemeenschap in Nederland verzwakt. En die lotsverbondenheid bestond er, ook al hebben de meeste katholieke joden, zoals ook Judith Mendes da Costa dat in hun individueel bestaan niet zo 'beleefd'. De Duitsers produceerden een lotsverbondenheid van buitenaf. Wil ik hiermee zeggen dat de katholieke kerk geen herdenking moet organiseren voor joodse slachtoffers uit eigen kring? Integendeel. Zo'n herdenking zou echter niet exclusief, maar inclusief moeten zijn. Zou juist de lotsverbondenheid moet benadrukken. Geen martelaren van de kerk, maar martelaren van het joodse volk. Voor joden en christenen wellicht een ongewone gedachte. Identiteit, niet op grond van religie, maar op grond van gedeeld lot."

Ik dank u.

---

¹¹ Van der Leeuw, *Die Deportation der römisch-katholischen Juden aus den Niederlanden im Monat August 1942*.